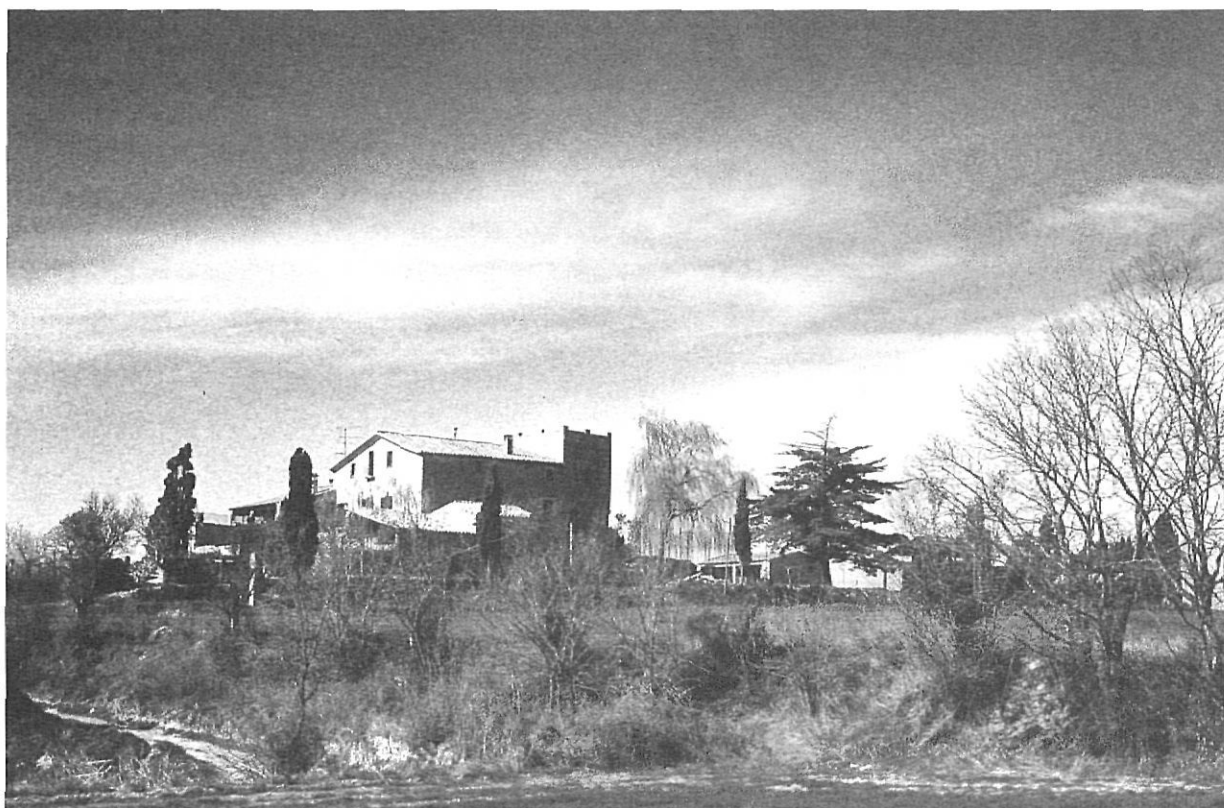

DOLORS BOSCH

L'última nit a Catalunya la va passar Machado al Mas Faixat de Viladasens.

El pas d'Antonio Machado per terres del Gironès

DOLORS BOSCH I VICH

Nombrosos articles i treballs s'han publicat amb motiu del cinquantenari de la mort d'Antonio Machado. Tothom sap que el poeta morí exiliat a Cotlliure; en canvi, el seu pas per terres gironines camí de França no és tan conegut, com tampoc ho és la relació d'amistat que Machado mantingué, en els últims mesos de la seva vida, amb intel·lectuals catalans, alguns d'ells de les comarques gironines. Aquests fets i aquestes relacions és el que pretenem divulgar en aquest article.

L'estada a Barcelona

Antonio Machado, la seva mare i altres familiars van arribar a Barce-

lona, procedents de Rocafort (València), l'abril de 1938, fugint de l'avançada de l'exèrcit nacional cap al Mediterrani.

Després d'instalar-se un mes a l'Hotel Majèstic, es trasladaren a la Torre Castanyer, a Sant Gervasi.

Machado estava seriosament malalt del cor. A la seva malaltia i a les condicions de vida cada dia més difícils, (manca de calefacció, escassetat d'aliments, etc.), s'afegia la convicció, només expressada als seus íntims, que la guerra estava perduda. Malgrat tot, segueix treballant assíduament: redacta el pròleg d'una reedició de *La corte de los milagros* de Valle-Inclán i el pròleg de *Los españoles en guerra* de Manuel Azaña. Col·labora a les revistes «Nuestro Ejército», «Servicio Español de Información» i «Hora de España» i al diari «La Vanguardia».

Des de la galeria de la Torre Castanyer pot gaudir de la contemplació del camp i del mar. Aquest paisatge té ressonàncies a l'article de la secció «El Mirador de la guerra» a «La Vanguardia» (6-octubre-1938). És una mostra de l'entusiasme de Machado per la bellesa del camp català, —«campos virgilianos»—, i de la seva aproximació a la cultura i a la llengua catalana. Rellegeix «Joan Maragall, mossèn Cinto, Ausiàs March, grandes poetas de ayer, y otros, grandes también, de nuestros días».

No podem deixar de citar aquí aquestes paraules del seu germà José:

«Había algunos ratos agradables en los últimos días de la estancia en Barcelona. Aquellos en que el más eminente investigador de la fonética,

DOLORS BOSCH

Del 22 al 26 de gener, Machado va viure a Can Santamaria, a Raset, prop de Cervià de Ter.

Don Tomás Navarro, y el de la música popular, el maestro Torner, venían a verle los domingos, y revivían el viejo piano del salón de la Duquesa, haciéndole instrumento de enseñanzas interesantísimas ... También asistía a estas reuniones un filósofo catalán que tocaba con gran personalidad algunas famosas sardanas.

*Al poeta, que tanto amaba la música, lo veíamos entonces escuchar entusiasmado los temas populares*¹.

El filòsof Joaquim Xirau

Aquest filòsof català era el figurenc Joaquim Xirau, catedràtic de Filosofia i aleshores degà de la Universitat Autònoma de Barcelona. S'havia doctorat a Madrid, on fou deixeble d'Ortega y Gasset i de García Morente i on rebé molta influència de Manuel Bartolomé Cossío de la Instrucció Libre de Enseñanza. Conservà tota la vida excel·lents relacions amb aquests filòsofs. Sabem que García Morente i Bartolomé Cossío pronunciaren conferències a la Universitat Autònoma de Barcelona i a l'Escola Normal de la Generalitat, on també donava classe Xirau².

Si recordem les excel·lents relacions de Machado amb la Institució

Libre de Enseñanza, —«A sus maestros guardo vivo afecto y profunda gratitud»—, i sobretot amb M.B. Cossío que fou un dels mestres més estimats, ens expliquem molt bé l'amistat de Machado i Xirau. Ambdós compartien el gust per la filosofia i l'entusiasme per la música popular. Tenien idees afins i amics comuns.

Per la seva part, Joaquim Xirau relata també aquelles agradables tertúlies:

«Las tardes de los sábados y domingos, en compañía de algunas personas más, solían reunirse en un salón muy del siglo XIX, lleno de cornucopias y de dorados, en el cual tocaba y cantaba también don Antonio, sobre todo canciones populares españolas, andaluzas, castellanas, gallegas, bailes y danzas catalanas, y se mezclaba la música con lecturas, no sólo de clásicos, sino sobre todo de poesías y coplas populares. Veía don Antonio en esas coplas una gran profundidad de pensamiento y tenía la idea de que probablemente en ellas estaba el germen de una filosofía española. Sus versos están llenos de coplas, muy revestidas de dignidad poética y de simbolismo francés, pero por dentro hay el esqueleto de la copla: la sentencia. Machado estaba físicamente decaído, pero tenía la

cabeza firme y el espíritu sano, lleno de bondad»³.

Aquelles tertúlies eren freqüentment interrompudes pels bombardeigs. Quan tornava la llum, continuava la conversa, la copla, la música, el ball. L'última d'aquestes trobades tingué lloc el dia 14 de gener. Trenta avions bombardejaven contínuament Barcelona.

Una altra mostra de la relació amistosa entre ells és el comentari elogiós de Machado a un treball de Xirau titulat *Charitas*⁴, on Machado simpatitza amb la postura de Xirau de posar l'amor al centre de la doctrina cristiana i no, el Crist crucificat i agònic, com feia Unamuno.

El doctor Josep Puche

El metge que atengué Machado en aquesta etapa barcelonina fou el doctor Josep Puche i Álvarez. Era deixeble d'August Pi i Sunyer. Havia estat secretari de la Societat Catalana de biologia i catedràtic de fisiologia a València. El desembre del 38 fou nomenat director general de Sanitat de l'exèrcit de la República espanyola.

«Sentía yo por él,—explica el Dr. Puche—, una gran admiración que se

DOLORS BOSCH

La senyora Lúcia Teixidor, testimoni viu de l'estada de Machado a Can Santamaria de Raset.

Corpus Barga qualifica el Mas Faixat de «lujosa masia gerundense».

debe, quizá, a que me lo imaginava un hombre poderoso, fuerte. Más, pronto me di cuenta de que tenía ante mí una máquina gastada... Fui pres-tando a don Antonio una asistencia más de amigo que de médico, teniendo él la comprensión de un paciente inteligente y yo ciertas tole-rancias para el enfermo, llegando incluso a un acuerdo para que pudiese transgredir a veces mis dis-posiciones»⁵.

Destaca Puche la dignitat extraor-dinària de Machado i el seu esperit de sacrifici, igual com l'amor que li demostrava la seva mare, que el cui-dava com un nen i el preferia als altres familiars, probablement perquè estava malalt.

Machado i Josep Puche coincide-ren ja a València quan el metge era rector de la Universitat. Signaren junts un telegrama de felicitació a Negrín pels seus discursos davant la Socie-tat de Nacions, (21-IX-37), i un mani-fest apellant a la consciència del món davant els atacs aeris alemanys als no combatents, —vells, dones i nens—, de València i Barcelona⁶.

Al manifest hi constaven també les signatures de Pedro Carrasco, direc-tor de l'Observatori Astronòmic de Madrid, José Miguel Sacristán, psi-quiatre, Tomás Navarro Tomás, lin-

güista i director de la Biblioteca Nacional i també de l'escriptor Corpus Barga. Tots aquests intel·lectuals l'acompanyaven ja a la sortida de Madrid i l'acompanyaren també en el seu últim viatge per terres gironines.

En un dels manifestos que Anto-nio Machado signà a Barcelona «Por la defensa de la cultura contra las hor-das del fascismo internacional», publi-cat a «La Vanguardia», (22-IV-38), al costat de les signatures dels anterior-ment citats, trobem els noms de dos intel·lectuals catalans que també seran companys de viatge cap a l'exili: Emili Mira i Carles Riba⁷.

També compartiren amb Machado l'itinerari de Barcelona a Cervera l'escriptor Josep Pous i Pagès, —figuerenc com Xirau i presi-dent de la Institució de les Lletres Catalanes mentre Carles Riba n'era el vicepresident— el pedagog Joan Roura, nascut a Tortellà a la comarca de la Garrotxa, i que igualment era professor de la Universitat i de l'Escola Normal.

De Barcelona al Gironès

A mitjanit del dia 22 de gener, la família Machado abandonà Barce-lona. Com es produí aquesta sortida? Xirau, amb motiu d'un bombardeig,

es refugià al Ministeri de la Guerra, al carrer Muntaner, i, amb gran sorpresa, comprovà que preparaven l'evacuació i estaven empaquetant l'arxiu. Imme-diatament, amb el doctor Puche, ini-cià les gestions per a la sortida de Barcelona de Machado i la seva família.

El diumenge 22 de gener, Xirau anà a la Torre Castanyer a dir-los que es preparessin per sortir de Barcelona amb un grup de professors. Encara el mateix dia, Machado va fer portar el seu últim article sobre el general Rojo que li havia demanat el Ministeri de Propaganda i que ja no es publicaria.

A mitjanit arribà el cotxe enviat pel Dr. Puche. Es dirigiren a la direcció de sanitat. Formaven la comitiva Antonio Machado, Joaquim Xirau, Josep Puche, Carles Riba, Joan Roura, Emili Mira, Josep Pous i Pagès, Navarro Tomás, Corpus Barga, Pedro Car-rasco, Enrique Rioja, José Miguel Sacristán, José Royo Gómez i llurs res-pectives famílies. La sortida de Barce-lona coincidia amb l'inici d'un altre dels innombrables bombardeigs.

Creiem d'interès destacar ací la breu estada de Machado amb la seva família al Gironès:

Fins l'endemà al matí, 23 de gener, no arribaren a Girona que també era bombardejada. Girona era plena de gent de totes les comarques

Un descans al jardí de Can Santamaria. Antonio Machado amb bastó; a la dreta, el seu germà José, i a l'esquerra altres companys d'exili.

de Catalunya i de totes les regions d'Espanya. Pels carrers i places rengleres de vehicles destorbaven el pas. Molta gent s'esperava pels passaports familiars que només s'expedien ací. Però el problema administratiu més greu era el visat al Consulat francès, sense el qual els gendarmes francesos no deixaven passar la frontera. En un principi França només volia admetre 50.000 refugiats.

A Can Santamaria

La comitiva d'intel·lectuals es refugià a can Santamaria, a Raset, prop de Cervià de Ter. Hi varen romandre del 23 al 26 de gener.

Can Santamaria és una casa senyorial: edificació, jardí i horta ocupaven tres vessanes de terreny. En una casa annexa hi vivien els masovers. Era propietat dels senyors de Santamaria i de Sansalvador. Anys després fou comprada pels senyors Teixidor que més tard la vengueren al senyor Casamort. Ara pertany als seus hereus.

Corpus Barga recorda així aquells dies:

«Con la paz del campo parecía imposible que hubiera guerra. Allí se reanudaron las tertulias y se hicieron incluso proyectos para la reorganización de la labor intelectual. Don Antonio pasaba las horas al pie de la ventana contemplando el campo de Cataluña. Deseaba vivamente verlo

*para contarlo. No le había sido posible visitarlo antes por la carencia de vehículos. Esa contemplación del campo era su mayor placer, lo miraba, lo acariciaba con la mirada»*⁹.

En una visita que vam fer a la Sra. Lúcia Teixidor, testimoni viu d'aquella situació, nascuda a Figueres i casada amb el masover de la casa, ens relata amb vivesa i de forma planera els seus records del pas dels intel·lectuals per Can Santamaria¹⁰.

«—La casa era ben plena de refugiats, va venir una comissió i hi va haver un remenament molt gran perquè els varen treure a tots. Nosaltres ignoràvem què passava; però... serien les tres de la tarda, poc més o menys, quan es varen presentar uns cotxes. Baixaren uns senyors, però grans senyors, eh? Entre ells hi havia un catedràtic de la Universitat de Barcelona, que era un tal Roure de Tortellà i, quan varen baixar aquests senyors, portaven les senyores i, la Sra. Subias em va veure i és clar li va fer molta il·lusió ser de Figueres igual que jo».

Ens recorda que la Sra. Subias li va demanar que els deixés llençols. El saqueig que la casa havia sofert l'havia deixada sense cap peça de roba.

Antonio Machado ens deia:

«—Aquella tarda es passejaven en una horta que hi ha molt gran a la casa, tres senyors. Sempre anaven solts, mai

anaven junts amb els altres. Tot de plegat veig que s'acosten allà, en un pati que hi havia molt gran, i que s'asseuen en un pedris de pedra i un d'aquells senyors vaig veure que feia un moviment com si es blinqüés i els altres l'aguantaven i llavors va venir malament. I amb això van venir de seguida a dintre i em van cridar.

—Senyora! senyora! Que ens voldria fer un favor molt gros? El Sr. Machado ha vingut malament i no sabem què hem de fer.

—Dic, miri, jo tinc una cosa que probablement li anirà bé, perquè em va ressuscitar una bèstia i suposo que si em va fer ressuscitar una bèstia, em farà ressuscitar una persona.

Li vaig portar una copeta d'un aiguardent que ens el fèiem nosaltres i li donem. Li varen aguantar el cap i li varen fer veure la meitat d'aquell aiguardent i, de seguida, es va espavilar i li vàrem acabar de donar.

Acabat de donar va quedar refet i aquells senyors em varen dir:

—Això és un miracle. No podria fer el favor de donar-nos-en una miqueta per tastar-lo?

—Dic, una miqueta sí, però gaire no, perquè el tenim per medicina nosaltres. I els vaig deixar tastar.

—Caramba! sí que ressuscita això! varen dir».

La Sra. Teixidor, que recorda molt bé aquells dies, segueix parlant i ens diu:

«El Sr. Roura, que vivia amb nosaltres a la casa dels masovers, estava assegut amb nosaltres quan a les 12 de la nit varen picar el timbre; era el Dr. García».

(Aquest Dr. García cal pensar que és Corpus Barga, pseudònim d'Andrés García de la Barca. Ell volia que els acompanyés on eren la resta dels companys, a la casa dels amos. És possible que García fos partidari de la tesi de Negrín de la resistència a ultrança de Barcelona, posició que Roura no compartia.)

«Passi el que passi, ens digué el Sr. Roura, demà ja tot se sabrà, perquè, miri, quan va caure Màlaga, jo vaig demanar per acabar-se la guerra,

i em varen tractar de covard i de tot. No n'hem fet prou de sang? I encara en volen més? Veu al què hem arribat?»

«—L'endemà al matí hi va haver un gran moviment a la casa. Va venir un cotxe, devien ser les onze del matí. Varen omplir el cotxe però en varen quedar molts encara, dient-los-hi que allà, al cap d'una hora o així, ja anirien un o dos cotxes més a buscar-los. Eren les onze. Van passar les dotze, la una, les dues, les tres de la tarda, però, vostè sap aquella persona? Quin moviment hi havia! Van cridar el meu pare i li van demanar si els podia indicar un camí per anar a sortir a Figueres sense haver de travessar carreteres. I el meu pare els va dir: «No puc aconsellar-los perquè haurien de travessar el riu i no poden pas fer-ho!»¹¹.

«—A les sis de la tarda va arribar una «rubia», els va carregar tots i un senyor, que portava una maleta molt grossa, va demanar-me que li guardés. Li vaig dir:

—Això no puc fer-ho, perquè ara vostès marxen i potser darrera de vostès venen aquí ple de refugiats i em troben la maleta. Això és un compromís molt gran per a mi. A això no em puc comprometre.

Ja se la varen endur, la maleta, no la varen pas deixar. El que varen deixar va ser una saca de peces de senyora que no tenien importància.

La «rubia» estava tan plena que les senyores anaven assegudes a la falda dels senyors».

(Hom ha pensat que aquesta seria la maleta amb els escrits d'Antonio Machado. No obstant, opinem que si aquell favor l'hagués demanat el mateix Antonio Machado o els Srs. Xirau, Roura o García, la Sra. Teixidor sembla que hagués citat el nom d'aquestes persones de les quals ha parlat abans.)

En l'entrevista, la Sra. Teixidor insisteix en l'agraïment que el grup d'intellectuals li van fer palès en acomiadar-se.

La família Machado va ser de les últimes en marxar. Una camioneta va recollir els equipatges i amb una ambulància, que els esperava a la carretera, varen dirigir-se cap el mas Faixat, a Viladasens.

La nit al mas Faixat

L'última nit a Catalunya la passen al mas Faixat. El Sr. Josep Faixat ens ha explicat que el doctor Trueta havia demanat el mas per allotjar-hi

l'estat major de les Brigades Internacionals, i el seu pare, el doctor Ferran Faixat, que treballava de metge durant la guerra a Barcelona, va accedir a la demanda d'un company. (Aquesta informació directa es contradiu amb la notícia que dona M. Alonso¹² quan afirma que el doctor Ferran Faixat era aleshores a Eivissa). Ens consta que altres metges amics, el Dr. Puche i el Dr. Trias foren els que conduïren la comitiva al Mas Faixat.

Així ens relata Corpus Barga l'estada en aquest mas:

«Nos habían reunido una noche de enero en una lujosa masía gerundense a la que iban a pasar sus días de descanso los barceloneses ricos. Ahí, junto a una chimenea pensada para que fuera acogedora y que se había quedado fría, estaba Antonio Machado con su madre, muy viejecita, su hermano Pepe, el pintor y la mujer de éste. El poeta estaba sentado, derecho el bastón entre las piernas. No hablaba de la guerra ni de la situación en que nos encontrábamos si no era provocado por alguna pregunta. Le trajeron a su madre un vaso

de leche caliente, no fresca, de lata, y a él y a todo el que quiso, café.

«Cuánto tiempo hace que no estoy a estas horas levantado, tomando café, aunque eso de café será de cacahuetes o vaya usted a saber de lo que será. Sea lo que sea, tenía razón Cervantes, qué corteses son los catalanes, tampoco era precisamente puro el café que tomábamos por las noches en Madrid, —me dijo—. ¿Se acuerda usted de aquellas noches en los cafés madrileños?»¹³.

Sens dubte Machado pensava en el capítol 72 de la II part del Quixot, que ell tant rellegia¹⁴.

L'hotel Quintana de Cotlliure, última residència del poeta.

Quatre oficials de l'exèrcit republicà porten el cos de Machado al cementiri de Cotlliure. Una fotografia que ha romàs inèdita durant cinquanta anys.

L'últim viatge

El viatge continuà a l'alba. Abandonaren la carretera més fàcil de la Jonquera, segurament per la dificultat d'avançar davant la riuada humana que es dirigia a l'exili. Triaren, doncs, la carretera de Portbou, menys concorreguda. Tanmateix no pogueren evitar els bombardeigs continuats, i a les penalitats i les dificultats de l'èxode s'afegia la pluja d'hivern. Segons José Machado¹⁵, es veieren obligats a sortir del cotxe i feren l'últim tram fins a la frontera a peu.

Els policies francesos no permetien l'entrada a tothom. Són prou conegudes les paraules de Corpus Barga al comissari de policia francès, perquè els permetés l'entrada, tot dient-li que Antonio Machado pels espanyols era com Paul Valery pels francesos. Aquests mots produïren efecte. El comissari posà el cotxe de la policia a la seva disposició perquè poguessin arribar fins a Cervera. José Machado i la seva esposa van intentar recuperar l'equipatge que havien deixat al cotxe, la qual cosa va resultar impossible.

L'endemà, el dia 28, els intel·lectuals catalans i Machado se separa-

ren. Machado no va voler anar a París; la seva estada amb Leonor no li havia deixat bons records. Corpus Barga els acompanyà fins a Cotlliure, on va morir el 22 de febrer.

Ens ho recorden aquests versos de la poesia que li dedicà Salvador Espriu:

*Arran de l'amplitud vinc a morir,
en un tranquil rompent del mar antic.
...*

*Anem-nos-en avui ones endins,
alliberats de carn i d'esperit.*

*No triguis, mare. Solcarem perill,
veurem el llot de l'ànima, la fi¹⁶.*

Dolors Bosch és professora de l'Institut «Jaume Vicens Vives» de Girona.

NOTES

1. *Últimas soledades del poeta Antonio Machado. (Recuerdos de su hermano José)*. Imprenta Provincial. Soria. 1971. pág. 148.
2. CARBONELL i SEBARROJA, Jaume: *L'escola normal de la Generalitat. (1931-1939)*. Ed. 62. Barcelona 1977. pág. 227.
3. CHAVES. Julio César: *Itinerario de don Antonio Machado (De Sevilla a Collioure)*. Editora Nacional. Madrid 1968. pág. 374.
4. MACHADO, Antonio: *Juan de Mairena*, tom II. Losada. Buenos Aires. 1968 pàgs. 148-150.
5. CHAVES. op. cit. p. 377.
6. ALONSO, Monique: *Antonio Machado. Poeta en el exilio*. Barcelona. Ed. Antropos. 1985 P.P. 377-378.
7. Emili Mira i López fou professor de psiquiatria a la Universitat de Barcelona i amb Xirau dirigiren conjuntament la «Revista de Psicologia i Pedagogia». Dirigi l'Institut Psicotècnic de la Generalitat i Xirau n'era el sots-director. L'escriptor Carles Riba, coneixedor i admirador de l'obra i la persona d'Antonio Machado, fou també professor de la Universitat de Barcelona. Tingué una estreta relació amb Xirau: assistiren plegats al Congrés Internacional del PEN Club celebrat a París del 21 al 25 de juny de 1937. Gràcies a la biografia d'Albert Manent sabem que Xirau presidió el tribunal que atorgà el títol de doctor a Carles Riba, el 22 de maig de 1938.
8. Rovira i Virgili a *Els darrers dies de la Catalunya republicana* pág. 68 relata que trobà Pous i Pagès i Carles Riba a Girona, el dia 24 de gener. Pous li digué que ell s'allotjava a la comissaria de la Generalitat a Girona. Aquesta dada es contradia amb l'anterior notícia de l'estada de Pous a Raset. De qualsevol manera tots dos eren al mas Faixat i a Cervera amb Machado. A Cervera, Machado demanà a Riba què calla fer per a empenyorar un rellotge d'or del seu avi, anècdota prou coneguda.
9. CHAVES. op. cit. p. 382.
10. Part de l'entrevista s'inclou a *L'últim viatge d'Antonio Machado*, treball elaborat a l'I.B. «Jaume Vicens Vives», que obtingué un premi CIRIT el 1987.
11. Sembla que volien evitar els bombardeigs de les carreteres principals, que estaven envaïdes per cues de gent a peu.
12. ALONSO. op. cit. pág. 467.
13. *Los últimos días de don Antonio Machado* a «La Estafeta literaria». Madrid núm. 343 P.P. 40-41.
14. El famós elogi a Barcelona: «Barcelona, archivo de la cortesía, albergue de los extranjeros, hospital de los pobres, patria de los valientes, venganza de los ofendidos y correspondencia grata de firmes amistades, y en sitio y en belleza, única.» Amb la frase de Machado del text de Corpus Barga: «Tenía razón Cervantes, ¡Qué cortesías són los catalanes!» L'elogi a la cortesia de Barcelona es fa extensiu a tots els catalans.
15. Op. cit. pág. 155.
16. Publicada per ISSOREL, Jacques: *Los últimos días de Antonio Machado*. Fundación Antonio Machado. Perpignan 1982 pág. 121.